

cionalnom pitanju, jer u Srbiji ono nije ni bilo postavljano. Stav prema nacionalnom pitanju kao vanjskopolitičkom, Partija je ubrzo donijela podržavajući borbu za nacionalno oslobođenje Južnih Slavena od austro-ugarske vlasti i makedonskog naroda od turske. Autor daje prikaz držanja Srpske socijaldemokratske stranke prema jugoslavenskom pitanju i prema Balkanskoj federaciji. Prema ratu i imperijalizmu Partija zauzima stav Druge internacionale, a posebno osuđuje proratno ponašanje svoje buržoazije. To je posebno došlo do izražaja u razotkrivanju i kritici ratne politike vlastite buržoazije u balkanskim ratovima. Isti je stav SSDP zauzela i na početku prvoga svjetskog rata, iako je prva njezina žrtva bila upravo Srbija. SSDP se i praktično uključila u međunarodni socijalistički pokret pristupanjem Drugoj internacionali i aktivnim sudjelovanjem u njezinom radu. Osim Partije i sindikati pristupaju međunarodnim organizacijama radničke klase. Rad je nastavljen i u ratnim uvjetima, pa čak i nakon kapitulacije Srbije. Osim u Srbiji, dio socijalista boravi u emigraciji gdje nisu svi zadržali jedinstvene stavove što dovodi do polarizacije snaga u pokretu pa se stvaraju i sindikalne organizacije u emigraciji. Potkraj rata ipak je većina srpskih socijalista podržala stavove Partije što ih je imala na početku rata. Otada počinju, na političkim i organizacionim iskustvima socijalističkoga radničkog pokreta, pripreme za stvaranje revolucionarne partije radničke klase, tj. Komunističke partije Jugoslavije.

Na kraju autor daje popis najvažnije literature i izvora. Korišteni su publicirani izvori, posebno arhivski fondovi, periodika, knjige i članci. Iz popisa je vidljivo da se autor služio opširnom i relevantnom građom.

Knjiga, zapravo, prvi put, cjelovito obuhvaća historiju socijalizma i socijalističkog radničkog pokreta u Srbiji prije stvaranja Komunističke partije Jugoslavije.

Andro Purtić

*HENRI SLOVÈS, L'état juif de l'Union Soviétique,
Paris 1982, 318 str.*

Naslov te knjige skromniji je od njena domašaja. »Židovska država Sovjetskog Saveza« pretpostavljala bi samo priču o Birobidžanu, dalekoistočnoj regiji na obali rijeke Amura, uz kinesku granicu, kamo je 20-ih godina ovog stoljeća krenula židovska kolonizacija, pa je Birobidžan kasnije postao Židovska autonomna pokrajina. Predmet Slovēsova interesa ipak je širi — to je zapravo položaj Židova u sovjetskom društvu od revolucije do danas. Birobidžan i njegova povijest u tome su tek nezaobilazna epizoda. Međutim, autor ima i svoje, djelomično opravdane razloge za takvo naslovljavanje djela: ideja o Birobidžanu kao Židovskoj autonomnoj pokrajini realizacija je zamisli sovjetske vlasti da Židovi postanu nacija kao i druge, pa se utoliko tužna povijest Birobidžana može poistovjetiti s poviješću Židova u SSSR-u.

Oktobarska je revolucija pobudila nade širokih narodnih slojeva da će doći do stvaranja pravednijeg i bogatijeg društva. Ali u studenom 1917. Boljševička je

partija tek tražila načine da se s tim narodom i poveže. »Avangarda radničke klase« bila je uska grupa fanatički borbenih profesionalaca i njihovih relativno malobrojnih sljedbenika čija je neosporna snaga ležala u efikasnosti nekolicine, a ne u pokretu milijuna. Ni židovske mase nisu bile izuzetak, iako su Židovi činili 16% članstva Partije. Zato se odmah nakon revolucije i proširila teza da je komunizam židovska zavjera, teza koju je Hitler nešto kasnije samo preuzeo. Boljševička partija nije u svoje tadašnje internacionalističke sheme mogla uklopiti nacionalne želje i nade židovskih masa i nastupala je prema njima s nerazumijevanjem. Paradoksalno je da su i Židovi-boljševici zamišljali takvu metamorfozu vlastitog naroda kakva je većini njihovih sunarodnjaka bila potpuno nepojmljiva.

Već otkrije propagirano »stvaranje Palestine u Moskvi« ostavljeno je za bolja vremena. Ipak, Židovi su u novoj državi uživali do tada još neviđenu slobodu i prava. Prvi su puta u povijesti antisemitizam i agitacija za pogrome bili kažnjivi po zakonu. Međutim, i na ruskim područjima pod njemačkom okupacijom i u formalno nezavisnoj Ukrajini zakoni i režimi bili su izuzetno liberalni prema Židovima, koji su nove vlastodršce dočekali kao oslobodioc. Otvarale su se židovske škole, gimnazije, biblioteke, tiskale knjige.

U drugoj polovici 1918. izbio je građanski rat, a »bijeli« su, u tradiciji »dobrih starih vremena«, obnovili pogrome. Uključili su se i ukrajinski socijaldemokrati i revolucionarni socijalisti. To je u trenutku izmijenilo simpatije Židova — bez obzira na društveni status i političko uvjerenje postali su vatreni pristalice boljševika. Uostalom, u državnom je aparatu bilo zaposleno oko 10% Židova, a predstavljali su tek 1,8% stanovništva. I to je bio dokaz sunarodnjacima da je nacionalna jednakost potpuno dosegnuta.

Budući da su bili uvijek tlačena i obespravljena manjina, među Židovima su prevladavala socijalistička uvjerenja. Od kraja 19. stoljeća postojalo je više lijevih partija. One su trajno bile suočene s problemom — borba za neko idealističko, »pravedno« društvo, ili za uže, židovske nacionalne interese. U trenutku izbija nja revolucije one nisu bile solidarne s boljševicima: njihovu su akciju smatrale »manifestacijom socijal-utopizma s tendencijama na anarho-sindikalizam osuđenom unaprijed na neuspjeh. Politički neodgovorni avanturisti uzurpirali su vlast«. Takav stav nije bio ekskluzivan — bio je gotovo identičan s menševičkim. Ipak, s vremenom su sve veće partije — Bund, Ujedinjeni židovski socijalisti i Poale-Cion — morale promijeniti politiku. Lijevo krilo Poale-Ciona prišlo je 1920. Kominterni, ali su se morali odreći programa o osnivanju proleterske države u Palestini. Nekakva aktivnost partije održala se čak do 1923, kada je i službeno raspuštena, a 1927/28. svi su rukovodioci bivšeg Poale-Ciona deportirani i većinom pobijeni.

Lenjin je promatrao židovsko pitanje kao dilemu između asimilacije i izolacije — tvrdi Sloveš. »Ideja o židovskoj naciji suprotna je interesima židovskog proletarijata, jer stvara kod njega, direktno ili indirektno, neprijateljski osjećaj prema asimilaciji, osjećaj geta.« Lenjin je to napisao, na početku stoljeća, kada je za njega i njegove suradnike židovska realnost u svjetlu novih cionističkih i egalitarističkih nastojanja bila potpuno nepoznata i neshvatljiva. Za redakciju »Iskre« pomoći i ubrzati proces asimilacije bio je revolucionarni čin. »Marksizam je nespojiv s nacionalizmom« naglasio je Lenjin, a 1919/20. ponovio je da Židove ne smatra nacijom, ali da njihova asimilacija mora biti apsolutno dobrovoljna, bez ikakve prisile.

U to su doba Židovi (ali ne samo oni) živjeli u SSSR-u užasno. Sela su bila potpuno uništena. Sve što nisu odnijela ratna razaranja i pogromi, dokrajčio je »ratni komunizam«. Na kraju, otprilike polovica Židova sa sela i dobar dio stanovnika gradova bili su »luftmenschen« i kao takvi protivnici novog društva (bavili su se sitnom trgovinom). Zbog ekonomskih i ideoloških razloga povratak Židova u poljoprivredu nametao se kao centralni problem. Međutim, trebalo je naći područje za »obećanu zemlju«, jer su Židovi, disperzirani, kao manjina u nečijem nacionalnom biću, opet stvarali animozitet. Bilo je prijedloga za lokaciju u Ukrajini, ili na Krimu, i sve te mogućnosti nikada nisu bile potpuno odbačene. U međuvremenu, dok su se ti prijedlozi razrađivali, rodio se još jedan koji je prihvaćen s izuzetnom i iznenađujućom brzinom: »projekt Birobidžan«. Prijedlog su dali Ministarstvo obrane i Akademija za poljoprivredu, ali su inicijatori bile najviše državne i partijske institucije na temelju zaključaka dviju tajnih ekspedicija 1926. i 1927. koje su imale isključivo vojni karakter. Vojno-strateške razloge toga odabira potvrdio je i Mihail Kalinjin — »Židovima se daje na obrađivanje velik, slobodan i plodan teritorij, smješten na državnoj granici«. U doba kapitalističkog okruženja bio je to »iskaz velikog povjerenja«.

Kroz Birobidžan prolazi transsibirska željeznica, te je u doba pojačavanja japanskog imperijalizma trebalo da bude naseljeniji nego do tada. Na 30.000 km² živjelo je oko 27.000 ljudi. Zbog toga je jedna ekspedicija u proljeće 1928. ustanovila za samo 47 dana da je Birobidžan »idealna zemlja da primi židovsku poljoprivrednu imigraciju«. Priroda je bila surova, tlo dobrim dijelom močvarno i prepuno insekata. Infrastrukture gotovo da nije ni bilo. Komisija je ipak zahtijevala da se prije svake kolonizacije poduzmu široki radovi na poboljšanju kvalitete zemlje, izgrade neke prometnice i sgrade kuće barem za prve imigrante. Nijedan zahtjev nije uzet u obzir — kolonizacija je počela totalnom improvizacijom.

Bilo je ljudi koji su smatrali da plan neće uspjeti, jer je židovsko naseljavanje tradicionalno išlo prema jugu. Pokušaj da ih se 1835. naseli u Sibiru završio je potpunim slomom. Istaknuti židovski komunist napisao je: »To su neki antisemiti na visokim položajima koji su nam utrpali Birobidžan i napravili dobar antisemitski štos.« Ipak, na sve je strane razglašen poziv da se okrene na Daleki istok. Slijedila je 28. ožujka 1928. odluka da se birobidžanski distrikt »rezervira« za židovsku kolonizaciju. Iste je godine stiglo blizu 700 Židova. Većina ih se vratila, do proljeća ih je ostalo jedva 200, a prve su mjesece proživjeli u vagonima u kojima su i doputovali. Obećani plugovi i traktori stigli su s velikim zakašnjenjem. Kada su došli konji, nije bilo ormi za vuču. Usprkos svemu imigranti su krčili šume, stvarali oranice, gradili kuće. Međutim, strahovita poplava potkraj godine uništila je sav napor, a »sibirska kuga« odnijela je više od polovice konja.

Za 1929. bila je planirana imigracija od 15.000 osoba. »Sovjetsko je planiranje poznato po neobuzdanoj fantaziji i golemom optimizmu.«¹ Pristiglo je tek 1000 doseljenika, neki su odmah otišli, pa je potkraj godine bilo oko 1200 Židova.

¹ Da sovjetski planeri nisu realistički pristupali svom poslu, dokazuje i Rene Lorenčić, Socijalni problemi u izradi prvog petogodišnjeg plana SSSR-a, *Historijski zbornik*, 29—30, 1976—77, 567—585.

Za 1930. planeri su morali jako zauzdati svoj elan. Predvidjeli su 1700—2000 došljaka, a pristiglo ih je oko 1500. Nakon što su neki otišli, ostalo je oko 2600 Židova i činili su 7—8⁰/₀ stanovništva.

Sve to nije spriječilo vladinu komisiju koja je 1929. bila u Birobidžanu da izvijesti: »Radovi na židovskoj kolonizaciji ostavljaju izvanredan dojam. [...] Usprkos vrlo teškim prirodnim i klimatskim uvjetima — močvare, insekti, diluvijske kiše — stanovništvo se na njih privikava. Sva iskustva dozvoljavaju da se kategorički odbaci i najmanja sumnja u sposobnost židovskih radnika da ukrote tu oblast.«

I opet su započele diskusije o svrsishodnosti kolonizacije Birobidžana. U zamjenu se nudio stari »krimski projekt«. Međutim, sve je ostalo bez rezultata, pa je zaključeno da je »period do 1932. bilo doba žestokih borbi za i protiv Birobidžana, period borbe protiv devijacija s lijeva i s desna ljevičara koji su izbacili parolu o židovskoj republici 'od mora do mora' [...] te protiv desničara oportunistički odbaci i najmanja sumnja u sposobnost židovskih radnika da ukrote tu oblast.«

Potkraj 1930. izmijenjena je koncepcija imigracije u Birobidžan. Napuštena je iluzija da će se u Birobidžanu Židovi baviti pretežno ili isključivo poljoprivredom. Počinju dolaziti i stanovnici gradova, koji su bili obrazovaniji, a prvi put i Židovi iz inozemstva. Tako je 1931. pristiglo 3000 doseljenika, od kojih su 469 bili stranci. Dolazili su potaknuti sovjetskom propagandom i osjećajem da će u prvoj židovskoj državi nakon 2000 godina živjeti napokon slobodno.

Za 1932. bilo je predviđeno 14.000 naseljenika, ali je stiglo samo 9000. Od planiranih 4300 stranaca došla su samo 784. Velik se dio odmah vratio. Ako je i netko ostao u SSSR-u, nastanio se najčešće u Moskvi.

U razdoblju 1928—32. obradive su se površine tek udvostručile, a stanovništvo se povećalo tri puta. Zato je nastupila glad, a zatim je i poplava nanijela još veće štete. Klima je bila takva da se pšenica objektivno nije mogla uzgajati, a i uzgoj krumpira suočavao je kolhoznike s velikim teškoćama. Tada je u Moskvi zaključeno kako je potrebno potaknuti »još brži razvoj regije u svim domenama« i »nastaviti s naseljavanjem Židova iz inozemstva«. Tako je plan za 1933. bio utvrđen na 25.000 doseljenika, ali ih je stiglo tek 3005. Potkraj te godine bilo je u Birobidžanu 6000 Židova, 1000 manje nego godinu prije. Nisu se vraćali samo novi doseljenici, već i neki naseljeni prijašnjih godina. Zato se postavio problem motivacije židovskih masa za odlazak u Birobidžan, pa je VTSIK u svibnju 1934. odlučio da se »Nacionalni židovski distrikt Birobidžan proglašuje Židovskom autonomnom pokrajinom«. Vlast je istakla parolu: »Ako samo hoćete, postat će realnost.«

Mihail Kalinjin bio je otac »spiritualnog cionizma« i nije govorio samo o »židovskoj zemlji« nego i o »nacionalnoj državi«. Ali, organizacije specijalizirane za provedbu naseljavanja nisu prihvatile Kalinjinovu doktrinu! Naime, najavljen je bespoštedna borba svakom nacionalizmu. Ili, staljinizam je počeo potirati sve nacionalne osjećaje, osim velikoruskog. Zato su Kalinjinove preporuke bile teret koji je nametao najrazličitije opasnosti.

Ipak, proglašenje Židovske autonomne pokrajine imalo je velikog odjeka među Židovima u svijetu. Posebno su to sa simpatijama dočekali komunisti u Americi, Evropi i u Palestini. Bilo je, prirodno, i protivnika. Nakon što se 1932—33. u

Palestinu iz Birobidžana vratila grupa emigranata, nitko više nije, poučen njihovim iskustvima, pokušao to ponoviti.

Kako stvoriti naciju u doba borbe protiv nacionalizma? Sloves poistovjećuje pronalazak rješenja s »kvadraturom kruga«.

Od kraja 20-ih godina jidiš sve više zamjenjuje ruski jezik, a taj se proces intenzivira u tridesetim, osobito u Birobidžanu. Potkraj 1934. tiskan je proglas o osnivanju Židovske autonomne pokrajine i na jidišu, a znalo ga je i više Rusa »aparatačika« u pokrajini. Istodobno s uvođenjem jidiša, antihebrejstvo je okarakterizirano kao revolucionarno, a hebrejski kao rudiment prošlosti. Dehebrejizaciju je slijedila velika društvena agitacija, dok je derusifikacija prolazila gotovo neprimjetno, kao neki prirodni proces. Svi židovski časopisi na ruskom, jedan za drugim, prestaju izlaziti. Židovski školski sistem doživljava procvat. U periodu 1929—34. broj se učenika u Birobidžanu povećao za dva puta, a do 1936. još za dva i pol puta. Nije bila rijetkost, pogotovo u seoskim područjima, da rusko dijete pohađa židovsku školu. Da bi se nastava mogla odvijati na višim školama stvorena je na jidišu potpuno nova terminologija.

U regiji se, usprkos svim poteškoćama, odvijao snažan kulturni život. Na početku ljeta 1934. otvoreno je kazalište, počinje izlaziti i dnevnik, iz Lenjingrada dolazi zbor. Pristižu i instrumentalisti, pa se razmišlja o stvaranju simfonijskog orkestra. I priliv kolonista povećao se. Nakon katastrofalnog iskustva u 1933. planeri su za 1934. predvidjeli »samo« 10.000 imigranata. Stiglo ih je nešto više od 5000, a otprilike polovica se odmah vratila. Ipak je na kraju godine u Birobidžanu bilo oko 8000 Židova. Naredne je godine planiran priliv od 10.500 imigranata. Stiglo ih je oko 8500 i gotovo se nitko nije više vraćao. Dolazak novog doba najbolje se vidi po rastu grada Birobidžana: 1929. imao je 1200 stanovnika, 1935. 10.300, u svibnju 1936. više od 15.000, a na kraju godine 20.000. Te je godine i u poljoprivredi došlo do porasta proizvodnje — riže je bilo dvostruko, krumpira dvije trećine više nego prethodne godine, ali to nije bitno izmijenilo situaciju, jer je stanovništvo poraslo za 250%, a zasijana zemlja tek za 35%.

Na vrhuncu uspjeha došla je posjeta Lazara Mojsjejeviča Kaganoviča, bliskog Staljinova suradnika i čovjeka koji nikada nije krio svoje židovstvo. U govoru je Kaganovič naglasio kako »treba ubrzati izgradnju socijalizma [...] nepokolebljivo primjenjivati nacionalnu politiku Lenjina i Staljina [...] razvijati nacionalnu kulturu i jezik [...] poučavati i stvarati nove ljude«. Osim toga, pristao je da se zauzme za saniranje kritičnog stanja birobidžanske poljoprivrede. Tako se Kaganovičeva posjeta domaćinima činila kao pravi trijumf. I uistinu rezolucija Prezidijuma centralnog izvršnog komiteta SSSR-a od 29. kolovoza 1936. počinje konstatacijom »da je transformacija Distrikta Birobidžan u Židovsku autonomnu pokrajinu bila potpuno opravdana [...] pod vodstvom velike partije Lenjina i Staljina i uz aktivno sudjelovanje čitavog sovjetskog društva, židovske radne mase razvile su i učvrstile za sebe jednu sovjetsku državu, u obliku koji odgovara povijesnim uvjetima i običajima njihova naroda«. Činilo se da je »borba za Birobidžan definitivno dobivena«.

Međutim, vrlo brzo nakon toga predsjednik Birobidžanskog izvršnog komiteta, inicijator svih akcija i ključna osoba u regiji, Liberberg, netragom nestaje za vrijeme boravka u Moskvi. Nakon njega, ista je sudbina zadesila i mnoge druge u Birobidžanu. Uobičajene su optužbe bile špijunaža, kontrarevolucija, trocki-

zam—zinovjevizam. Židovi su često bili optuživani kao »individue koje su napustile druge partije«. Za pokretanje postupka protiv takve osobe nije čak trebala postojati ni sumnja, jer se točno znalo tko je pripadao starim židovskim radničkim partijama. Neki su, pak, demaskirani i kao »neprijatelji naroda« i kao »obični špijuni«. Na kraju, podignuta je još jedna od besmislenih optužbi, da Birobidžan »vrvi od japanskih špijuna«. Naposljetku, svi imigranti koji su se naselili bilo u Birobidžanu, bilo u nekim drugim sovjetskim gradovima, za »organe sigurnosti« postali su neprijatelj koji se mora »demaskirati i uništiti«. Zbog čistki elan birobidžanskog stanovništva naglo je splasnulo. Zato je u maniri »starih dobrih vremena« u 1937. umjesto predviđenih 10.000 imigranata stiglo samo 3000, od kojih se polovica odmah vratila. Na kraju te godine u Birobidžanu je živjelo oko 19.000 Židova.

Čistke su provođene i pod izlikom »borbe protiv nacionalizma«. To je uistinu moglo imati nekog smisla tamo, npr. u Ukrajini, gdje stanovništvo nije bilo naklonjeno Rusima, ali su im Židovi bili zahvalni jer su smatrali da je sovjetska vlast za njih učinila izuzetno mnogo. Ipak, ako taj nacionalizam (ili rusofobstvo) nije postojalo, trebalo ga je izmisliti. Zato je 1937. Birobidžan dejidišiziran strahovitom brzinom. Administracija, sudstvo, visoke škole trenutno su prešle s jidiša na ruski. Nestali su i židovski dječji vrtići. Uskoro je Židovska autonomna pokrajina ostala potpuno bez jidiš-kulture.

Birobidžan je bio potpuno dezorganiziran. Cijela vladajuća garnitura bila je uhapšena, ubijena ili smijenjena. Novi ljudi nisu imali ni iskustva, a ni hrabrosti da povuku korisnije poteze. Naposljetku, od 1938. nema više službenih statistika o imigraciji, emigraciji i prirodnom prirastu stanovništva u Birobidžanu. To postaje državna tajna. Zato je autor podatke crpio pretežno iz ostataka Kijevskog arhiva koji su zaplijenili Nijemci, a kasnije je prebačen u SAD. Ipak, poznat je podatak da je u periodu 1938—43. trebalo u Birobidžanu naseliti 100.000 ljudi. Koliko je taj zamašan plan postao realnost, ostaje nepoznanica. Umjesto naglog povećanja obradivih površina, one se 1936—38. smanjuju za 20%, a židovski su kolhozi bili posebno dezorganizirani čistkama i bijegom.

U tijeku rata više od 120.000 oficira i vojnika Židova bilo je odlikovano za iskazanu hrabrost, a 105 ih je postalo »herojima SSSR-a«. Osim toga, nacisti su ubili 60% ukrajinskih, 70% bjeloruskih i 90% pribaltičkih Židova. Poslije svih strahota drugoga svjetskog rata, bilo je pokušaja da se aktualizira »krimski projekt«. Međutim, strateški su interesi bili mnogo važniji, pa je naseljavanje u Birobidžan nastavljeno — 1945—48. stiglo je 10.000—30.000 Židova. Javile su se nade da se vraća vrijeme iz sredine tridesetih godina. Navještavan je dolazak novih vlakova imigranata, ali više nije stigao ni jedan. Opet je započela serija čistki protiv »kozmpopolita«, odnosno, protiv Židova. U loše namještenoj prometnoj nesreći poginuo je predsjednik Židovskog antifašističkog komiteta, a ubrzo su mnogi židovski pisci, umjetnici i znanstvenici bili uhapšeni, a neki i strijeljani. Sva su židovska kazališta zatvorena, prestalo je izlaziti više listova, biblioteke su devastirane, a knjige pretvorene u papir za ambalažu. Uobičajena je optužba bila: »Birobidžan je trebalo iskoristiti kao kariku u lancu velike židovske zavjere [...] Birobidžan bi se pretvorio u oružje međunarodne reakcije i [...] konačno bi se odvojio od SSSR-a i ponudio SAD-u«. Kada je netko pitao istražnog suca kako je moguće učiniti tako nešto, on je odgovorio: »Židovi mogu sve, samo ako žele.«

Tek za 1959. postoji detaljan popis stanovništva. Tada je u Birobidžanu živjelo samo 14.425 Židova ili oko 9% ukupnog stanovništva, a trebalo bi ih biti najmanje 30.000, ne uzimajući u obzir prirodni prirast i neevidentirane emigrante. Dakle, nestalo je najmanje 15.000 Židova, ako ne i 35.000 (ukoliko ih je u razdoblju 1945—48. stiglo 30.000), a možda čak i više. Bilo bi bolje da je riječ o statističkoj greški, asimilaciji, pa čak i o namjernom prekrajanju brojki, nego o rezultatu čistki u kojima je, u tom slučaju, stradala najmanje polovica, ako ne i više od tri četvrtine birobidžanskih Židova.

Staljinizam kao ideologija ima jednu negativnu komponentu koja se dijelom održala u sovjetskom društvu sve do danas. To je antisemitizam.² Takvu hipotezu potvrdio je i osobno Hruščov. Priznavši da je »židovska kolonizacija Birobidžana završila neuspjehom«, na pitanje o položaju Židova u suvremenom sovjetskom društvu odgovara da je »vrlo kompliciran«. »Ako se u Ukrajini, na primjer, postavi na neko važno mjesto Židov i on se okruži suradnicima Židovima, shvatljivo je da će biti ljubomore i neprijateljstva prema Židovima [...]. Autohtoni loše prihvaćaju takve pretenzije ponajviše zato što se ne osjećaju ni manje inteligentnima ni manje podobnima od Židova.« Tako su u mnogonacionalnoj sovjetskoj državi samo odnosi Židova s drugima »vrlo komplicirani«. Uostalom, u sovjetskom se društvu mnogo što promijenilo od 1917. do danas. Nakon revolucije na vlasti je bilo mnogo Židova — Trocki, Kamenjev, Zinovjev, Sverdlov, Kaganovič i drugi. Nakon što je 1957. Kaganovič smijenjen sa svih funkcija, u političke vrhove više nije došao nijedan Židov.

Birobidžan je i u novom sovjetskom ustavu od 1977. ostao Židovska autonomna pokrajina. Međutim, broj Židova se i dalje smanjuje: 1970. bilo ih je tek nešto više od 11.000.

»Tako je Birobidžan«, zaključuje Slověs, »najoriginalnija država na svijetu: židovska država bez židovskog jezika, židovske abecede, židovske kulture i, last but not the least, gotovo bez Židova.«

Slovēsova knjiga vrijedan je prilog poznavanju do sada prilično zanemarenih problema povijesti pa i suvremenosti sovjetskog društva. Autor je pisao s dubokim shvaćanjem problema i u svakom je trenutku zasnivao zaključke samo na raspoloživim činjenicama. Nije prebrzo generalizirao kao što se to vrlo često događa u nekim radovima zapadnih historičara o Sovjetskom Savezu. Naposljetku, nije nebitno da je knjiga pisana vrlo zanimljivim stilom, što joj nikako ne umanjuje znanstvenu vrijednost.

Ivo Goldstein

² Roj Medvedev, *Stalinisme*, Paris, 1972, detaljno analizira tezu o antisemitizmu kao jednoj od glavnih odrednica staljinističke ideologije.